

JAKA JESTEŚ POLSKA NEOFILOLOGIO OBCA A.D. 2000
I DOKĄD ZMIERZASZ?

STANISŁAW PUPPEL

1. Wstęp

Pytanie „jaki jest kształt polskiej neofilologii” staje się zasadne w obliczu nieuniknionych zmian, jakie stopniowo obejmują szkolnictwo polskie, w tym również – a może przede wszystkim – szkolnictwo wyższe. Nowe czasy, nieuchronnie postępująca globalizacja badań naukowych i kształcenia, stopniowo i systematycznie zwiększająca się obecność udziału w polskim szkolnictwie wyższym międzynarodowej wymiany naukowej i studenckiej, powszechny dostęp do globalnie ‘dyseminowanej’ informacji i gwałtowny jej wzrost, oraz powolne przesuwanie akcentu w procesie kształcenia akademickiego na wiedzę o charakterze bardziej stosowanym, (zwaną tutaj ‘ekspercką’), bardziej nadającą się do natychmiastowego stosowania, każą zadać pytanie o tożsamość polskiej neofilologii. Pytanie powyższe oparte jest w sposób oczywisty na założeniu, iż przede wszystkim istnieje wyraźnie polska specyfika studiów filologicznych ukształtowana w dłuższej perspektywie czasowej, w tym odpowiednio w węższej perspektywie specyfika studiów neofilologicznych. Pytanie powyższe ma także dwa istotne rozwinięcia, a mianowicie:

- (a) jaki jest kształt polskiej neofilologii w chwili obecnej i zatem jakie są jej ewolucyjnie wytworzone cechy szczególne?
- (b) Jaki będzie i jaki powinien być kierunek zmian w obrębie historycznie ukształtowanej polskiej neofilologii?

By odpowiedzieć na obydwa pytania w sposób możliwie pełen trzeba pokusić się o dokonanie krótkiego choćby przeglądu historycznego dyscypliny o tradycyjnej nazwie ‘filologia’, która obecny swój kształt, uwidoczony w programach naukowych, dostępnych publikacjach, czy wreszcie w treści obecnie realizowanych programów nauczania

akademic'iego, zawdzięcza długiemu okresowi ewolucyjnego rozwoju tej dyscypliny. Rozwój ten da się prześledzić poczynając od określenia ogólnych doświadczeń edukacyjnych kluczowych dla cywilizacji zachodniej społeczeństw starożytnych, w tym w szczególności najbliższych naszym obecnym doświadczeniom, tj. od określenia doświadczeń Sparty i Aten w konstruowaniu swoich systemów wychowawczych, w których to systemach położono nacisk na krańcowo różne aspekty wychowania. Tak więc nacisk Sparty na uzyskanie przez jednostkę w procesie wychowania sprawności zawodowej (np. uzyskanie przez mężczyznę najwyższej sprawności militarnej) i nacisk Aten na zrealizowanie przez jednostkę pełnego rozwoju osobowego poprzez m in. opanowanie arkanó sztuki i nauki na zawsze wyodrębniły dwa jakościowo odmienne wątki postawy wszelkiego wychowania i kształcenia w zachodnim kręgu cywilizacyjnym. Powiedzieć możemy, że te dwa wątki, tj. wątek wychowania dla nabycia przez jednostkę bezwzględnie najwyższego stopnia sprawności wykonawczej i wątek wychowania dla uzyskania pełni osobistego rozwoju jednostki, spłoty się później w nierozzerwalny kanon dydaktyczny zachodniej cywilizacji i przetrwały do dziś w naszych systemach edukacyjnych w postaci założenia o zachowaniu odpowiednich proporcji pomiędzy praktyką i teorią w konstruowaniu konkretnych programów edukacyjnych. Wyodrębnienie się dyscypliny badawczo-dydaktycznej o nazwie 'filologia' i późniejsze naturalne włączenie jej do zakresu badań uniwersyteckich i nauczania nastąpiło oczywiście w obrębie tego właśnie kanonu dydaktycznego bardzo wcześnie, bo już w czasie starohelleńskim. Okres późniejszy, jak postaramy się to skrótowo przedstawić poniżej, charakteryzował się stopniowym rozwijaniem poszczególnych składników tzw. klasycznej metody filologicznej oraz jej ciągłym poszerzaniem, by osiągnąć stan dzisiejszy i doprowadzić ostatecznie do wykształcenia się nowoczesnej metody filologicznej.

2. Etapy konstruowania klasycznej metody filologicznej: filologia

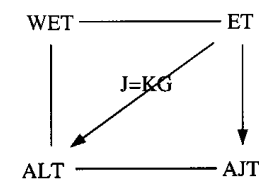
Próbując określić wkład starożytności greckiej do rozwoju dyscypliny o nazwie 'filologia' należy przede wszystkim przywrzeć się stanowisku, które wyraził Dionizjusz Trak w swoim nieśmiertelnym traktacie *Téchne grammatike* (τεχνη γραμματικη, powstałym około roku 100 p.n.e.). Stanowisko to odcisnęło swoje piętno na całym programie edukacyjnym filologii w przekroju historycznym i jest do dzisiaj w tej czy innej formie obecne w jej programach badawczych i edukacyjnych. Tak więc mówiąc o szeroko pojętych studiach gramatycznych Trak postulował, że odnoszą się one w istocie do gramatyki jako praktycznej wiedzy poetów i prozaików o języku i że wiedzę tę można osiągnąć poprzez zastosowanie z góry ustalonych sposobów postępowania z tekstem jako materialnym nośnikiem języka. Według Robinsa (1967) Trak wprowadził sześć podstawowych sposobów postępowania z tekstem. Były nimi:

wokalna ekspozycja tekstu:

- 1) dokładne głośne odczytanie tekstu z oddaniem właściwej prozodii (komponent fonologiczno-fonetyczno-retoryczny),
- egzegeza tekstu:

- 2) wyjaśnienie określeń literackich użytych w tekście danego dzieła,
- 3) przeprowadzenie analizy odnośnie użytej w tekście frazeologii oraz treści dzieła,
- 4) odkrycie etymologii leksykalnych składników tekstu,
- 5) opracowanie regularności form (w tym leksykalnych i składniowych), oraz
- 6) ostateczne zrozumienie kompozycji literackiej jako najwartościowsza część gramatyki.

Powyższy program Traka, ustalający odpowiednią tożsamość komponentu mówionego i pisanego, można śmiało nazwać zrębem **klasycznej metody filologicznej**, stanowiącym jednocześnie pierwszy etap konstruowania klasycznej metody filologicznej rozumianej jako zarówno program badawczy (teoria) jak i program dydaktyczny (praktyka). Metoda ta, podporządkowana ostatecznemu celowi pełnego zrozumienia dzieła literackiego, zasadziła się od samego początku na współlistnieniu czterech podstawowych praktyczno-teoretycznych elementów pracy z tekstem. Są nimi: (a) wokalna 'ekspozycja' tekstu (WET), oraz (b) egzegeza tekstu (ET), rozpadająca się dalej na: (c) analizę literacką tekstu (ALT), oraz (d) analizę językową tekstu (AJT). Elementy te ukazuje poniższy schemat:

Rys. nr 1

gdzie:

J – Język

KG – klasyczna greka

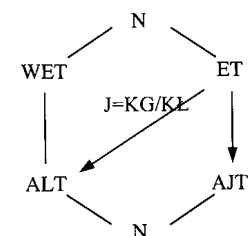
Oczywistym jest, że zastosowanie metody filologicznej poprzedzone musiało być praktycznym poznaniem języka, w którym napisane zostało dane dzieło. W czasach późniejszych różnie rozkładano akcenty w ramach tak zarysowanej klasycznej metody filologicznej. I tak od czasów *Téchne*, zwłaszcza później u Aleksandryjczyków, jak i w dalszych etapach, zainteresowanie analizą językoznawczą tekstu polegało głównie na skupianiu się badaczy na języku i jego strukturze (w sensie synchronicznym) jako oczywiście integralnej części egzegezy tekstu literackiego i wiodło w szczególności do wypracowania zasad emendacji tekstów oraz określenia standardów ich akceptowalności. Ponadto nieustannie wypracowywano zasady retoryki praktycznej (Gr. τεχνη ρητορικη) w ramach elementu klasycznej metody filologicznej o nazwie 'wokalna ekspozycja klasycznych tekstów literackich', co oznaczało stopniowy rozwój zawodowego zainteresowania filologów również strukturą dźwiękową języka. Stąd też bardziej prawidłowa nazwa komponentu retorycznego w dzisiejszym rozumieniu z konieczności

obejmuje płaszczyznę fonologiczno-fonetyczną. Tak więc gramatyka służyła nadrzędemu celowi egzegezy (hermeneutyki) tekstów literackich napisanych w klasycznej grece. Używając dzisiejszej terminologii można powiedzieć, że gramatyka była jedyną i główną specjalnością w obrębie kierunku o nazwie 'filologia', w zasadzie tożsama z nim, a pojęcie 'filologa' jako specjalisty-filologa oznaczało 'gramatyka' jako m. in. retora, znawcę greckiej fonologii i pisowni, greckiej składni synchronicznej, stylistę, etymologa i leksykologa, semiotyka i literaturoznawcę w jednej osobie. Oczywiście wiedza tego filologa ograniczała się do znajomości jednego tylko języka narodowego (tj. klasycznej greki) i literatury w nim stworzonej.

Model powyższy od Traka poprzez Apolloniosa Dyskolosa, jego syna Herodiana i ich następców, przeszedł dalej do tradycji rzymskiej poprzez konieczną fazę wprowadzenia umiejętności dokonywania tłumaczeń i adaptacji dzieła wczesnogreckich uczonych-filologów i stał się nieprześcignionym wzorem dla późniejszych pokoleń filologów zajmujących się nauczaniem klasycznej greki oraz zapoznawaniem przedstawicieli wykształconych warstw społecznych w obrębie cywilizacji zachodniej z dorobkiem literackim stworzonym w tym języku. Dodać więc musimy w tym momencie dwa ważne elementy ewolucyjnych doświadczeń filologii, a są nimi, obok prowadzenia tradycyjnej już egzegezy oryginalnego tekstu literackiego, zagadnienie konieczności wprowadzenia nauczania klasycznej greki oraz dokonywania względnie dokładnych tłumaczeń tekstów pisanych z greki na język łaciński. W tym okresie tłumaczenie dzieła literackiego stało się integralną częścią egzegezy tekstu. Zatem już w tym momencie mówić możemy o wykształceniu się w obrębie klasycznej metody filologicznej dwóch nieodzownych aspektów stosowanych, tj. nauczania (dydaktyki) klasycznej greki (N) oraz stosowania komponentu tłumaczeniowego (T). Tak więc uzupełniona w okresie rzymskim metoda filologiczna wyglądała następująco:

- 1) przyswojenie znajomości klasycznej greki, wokalna ekspozycja tekstu;
- 2) dokładne głośnie odczytanie tekstu z oddaniem właściwej prozodii (komponent fonologiczno-fonetyczno-retoryczny), egzegeza tekstu;
- 3) *analiza literacka tekstu obejmująca następujące elementy metody:*
- 4) wyjaśnienie określić literackich użytych w tekście danego dzieła,
- 5) przeprowadzenie analizy odnośnie użytej w tekście frazeologii oraz treści dzieła,
- 6) *analiza językowa tekstu obejmująca następujące elementy metody:*
- 7) odkrycie i określenie etymologii leksykalnych składników tekstu,
- 8) opracowanie regularności form (w tym leksykalnych i składniowych),
- 9) w przypadku sięgnięcia po dzieło greckie dokonanie właściwego tłumaczenia oryginalnego tekstu greckiego na łacinę, oraz
- 10) ostateczne zrozumienie kompozycji literackiej jako najwartościowsza i najistotniejsza część gramatyki.

Tę fazę w rozwoju klasycznej metody filologicznej ilustruje poniższy schemat:

Rys. nr 2

gdzie: KŁ – klasyczna łacina

W dzisiejszym rozumieniu pojęcie 'filologa' odnosiło się więc do specjalisty posiadającego pełną wiedzę na temat greki klasycznej według punktów wypracowanych przez Traka, poszerzoną dodatkowo o praktyczną umiejętność dokonywania przekładu z klasycznej greki na łacinę. Tym razem wiedza takiego filologa w obrębie klasycznej metody filologicznej nie ograniczała się już tylko do jednego języka narodowego i literatury w nim stworzonej, lecz z konieczności obejmowała znajomość zarówno greki klasycznej jak i łaciny oraz umiejętność dokonywania przekładów dzieł literackich napisanych w grece na łacinę.

W klasycznym okresie rzymskim doszło także do istotnego wzmocnienia, można powiedzieć 'zautonomizowania', komponentu fonologiczno-fonetyczno-retorycznego w tradycyjnym wykształceniu filologicznym (m. in. Cynceron, Kwintilian). Sztuka tworzenia i wygłaszania komunikatów mówionych (zwana także sztuką pięknego wystawiania się) stanowiła w klasycznym okresie rzymskim jeden z filarów wykształcenia filologicznego. Można też powiedzieć, że nastąpiło pewne nieznaczne wzbogacenie powyższego dziesięciopunktowego programu wykształcenia gramatycznego (tj. filologicznego) poprzez jego wzmocnienie w punkcie odnoszącym się właściwie do komponentu retorycznego. Nastąpiło to z pewnością poprzez rozwinięcie nauki o prawidłach poprawnej wymowy w języku narodowym, a więc musiało nastąpić dalsze wzmocnienie świadomości odnośnie ważności komponentu fonologicznego i dalsze rozbudowanie tegoż w obrębie klasycznej metody filologicznej. Z konieczności rozwinięte zostały również standardy podejścia normatywnego do wymowy języka ojczystego i obcego (np. w odniesieniu do greki klasycznej). Tak więc zmodyfikowany program teje metody mógł wyglądać w tym czasie następująco:

- 1) przyswojenie znajomości klasycznej greki i łaciny, wokalna ekspozycja tekstu;
- 2) dokładne głośnie odczytanie tekstu z oddaniem właściwej prozodii i na tej podstawie rozwinięcie umiejętności sztuki pięknego wystawiania się z

jednoczesnym rozwinięciem studiów nad prawidłami poprawnej wymowy (komponent fonologiczno-fonetyczno-retoryczny),

egzegeza tekstu:

- 3) *analiza literacka tekstu obejmująca następujące elementy metody:*
- 4) wyjaśnienie określeń literackich użytych w tekście danego dzieła,
- 5) przeprowadzenie analizy odnośnie użytej w tekście frazeologii oraz treści dzieła,
- 6) *analiza językowa tekstu (opisowo-normatywna) obejmująca następujące elementy metody:*
- 7) przeprowadzenie analizy w zakresie etymologii leksykalnych składników tekstu,
- 8) opracowanie regularności form (w tym leksykalnych i składniowych),
- 9) opracowanie zasad poprawności językowej w zakresie języka pisanego i mówionego,
- 10) dokonanie właściwego tłumaczenia oryginalnego tekstu greckiego na łacinę, oraz
- 11) ostateczne zrozumienie kompozycji literackiej jako najwartościowsza część klasycznej metody filologicznej.

W rejonie oddziaływania Bizancjum w okresie wczesnego Średniowiecza prowadzone studia literackie odnosiły się głównie do dzieł okresu klasycznego (tj. greckiego i rzymskiego) i jako takie odzwierciedlały stan filologii jako dyscypliny naukowej. Wynikiem prac filologicznych tego rejonu i tego okresu było powstanie wielorakich komentarzy do dzieł literackich z klasycznego okresu greckiego. Z tego też względu był okres Bizancjum czasem tworzenia wszelkiego rodzaju materiałów pomocniczych jak słowników i glossariów, potrzebnych do tworzenia dalszych komentarzy i prowadzenia nauczania klasycznej greki, także dokonywania tłumaczeń z łaciny na grekę i odwrotnie. Można śmiało powiedzieć, że ukształtowała się w tym czasie w obrębie klasycznej metody filologicznej dodatkowa praktyka dokonywania tłumaczeń dwukierunkowych, tj. z greki na łacinę i z łaciny na grekę, tym razem przy użyciu nowego środka, jakim był słownik. Odpowiednio ewolucyjnie zmodyfikowany program filologiczny mógł więc wyglądać następująco:

- 1) przyswojenie znajomości klasycznej greki i łaciny, wokalna ekspozycja tekstu:
  - 2) dokładne głośne odczytanie tekstu z oddaniem właściwej prozodii i na tej podstawie rozwinięcie umiejętności sztuki pięknego wysławiania się z jednoczesnym rozwinięciem studiów nad prawidłami poprawnej wymowy (komponent fonologiczno-fonetyczno-retoryczny),
- egzegeza tekstu:
- 3) *analiza literacka tekstu obejmująca następujące elementy metody:*
  - 4) wyjaśnienie określeń literackich użytych w tekście danego dzieła,
  - 5) przeprowadzenie analizy odnośnie użytej w tekście frazeologii oraz treści dzieła,

- 6) *analiza językowa tekstu (opisowo-normatywna) obejmująca następujące elementy metody:*
- 7) przeprowadzenie analizy w zakresie etymologii leksykalnych składników tekstu,
- 8) opracowanie regularności form (w tym leksykalnych i składniowych),
- 9) opracowanie zasad poprawności językowej w zakresie języka pisanego i mówionego,
- 10) opracowanie słowników i glossariów,
- 11) dokonanie właściwego tłumaczenia oryginalnego tekstu greckiego na łacinę bądź z łaciny na grekę, oraz
- 12) ostateczne zrozumienie kompozycji literackiej jako najwartościowsza część gramatyki i ostateczny cel klasycznej metody filologicznej.

W wyniku tych stopniowo wprowadzanych do programu pierwotnej praktyki gramatycznej modyfikacji możemy uznać, że w pełni wykształcony filolog bizantyjski był specjalistą umiejącym dokonać egzegezy tekstu literackiego napisanego w klasycznej grece przy użyciu wszechstronnej analizy gramatyczno-stylistyczno-leksykalno-etymologicznej. Potrafił go też poprawnie głośno odczytać bądź wypowiedzieć się zgodnie z obowiązującymi normami mówienia. Ponadto, gdy zachodziła taka potrzeba, był w stanie, w ramach egzegezy tekstu literackiego, dokonać stosownego tłumaczenia oryginalnego tekstu na język wspólnoty komunikatywnej, do której należał. Trzeba w tym miejscu przyznać, że był to już bardzo obszerny rejestr umiejętności filologicznych. Nic dziwnego, że zatem stanowił podstawę programu wykształcenia filologicznego przyjętego w średniowiecznych uniwersytetach zachodnioeuropejskich w początkach ich istnienia, w pełni wystarczającą do wykształcenia ówczesnej warstwy wykształconej, tj. elity politycznej oraz warstwy urzędniczej ówczesnej Europy posługującej się łaciną jako językiem urzędowym.

Przejęty przez Średniowiecze z czasów klasycznych kanon dydaktyczny w zakresie filologii zawierał zatem w sobie ewolucyjnie ukształtowany konglomerat działań praktycznych i teoretycznych, który stopniowo podlegał dalszemu uzupełnianiu. Tak więc w zakresie praktycznym program ówczesnej metody filologicznej gwarantował wykształcenie u absolwentów średniowiecznych uniwersytetów (w tym również Uniwersytetu Jagiellońskiego) odpowiednich umiejętności praktycznych pracy z tekstem łacińskim (począwszy od jego redagowania na poziomie pism urzędowych na komponowaniu własnych utworów literackich skończywszy). Natomiast w zakresie teoretycznym program metody filologicznej, w szczególności w zakresie analizy gramatycznej klasycznych tekstów łacińskich, prowadził do powstania przekonania, że analiza językoznawcza pozwala na określenie uniwersalnej doniosłości reguł gramatyki języka łacińskiego jako stabilnego fundamentu wszelkich nauk.

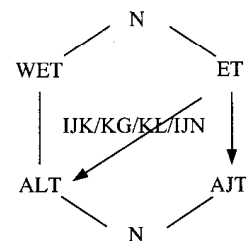
Pod koniec okresu średniowiecznego i na początku Renesansu pojawiło się wyraźne zainteresowanie utworami napisanymi w innych językach, w tym m. in. w języku arabskim i starohebrajskim, stąd powstała konieczność dokonywania porównań zarówno utworów literackich jak i struktur gramatycznych klasycznej greki, łaciny w kontekście innych języków klasycznych. Konieczność ta zrodziła językoznawstwo porównawcze jako ważne uzupełnienie klasycznej metody filologicznej, której istotnym elementem stało się również

nauczanie tychże języków, obok obowiązkowego nauczania greki i łaciny. Zatem odpowiednio wzmocniony został aspekt stosowany literaturoznawczej i językoznawczej części egzegezy tekstu literackiego. Dodatkowo kierunek badań językoznawczych o charakterze porównawczym, także wprowadzenie i rozszerzenie praktyki nauczania języków klasycznych dla celów egzegezy tekstów literackich, wzmocniło rozwijające się mniej więcej od piętnastego stulecia zainteresowanie innymi językami narodowymi (np. pierwsze gramatyki włoskie i hiszpańskie z tego właśnie okresu wzorowane na gramatykach klasycznej greki i łaciny), ich strukturą i historią. Wymienić w tym względzie trzeba obowiązkowo znamienny traktat Dantego na temat języka pt. *De vulgari eloquentia* (datowany na okres 1303-1305), w którym autor wychwalał zalety języka mówionego, nabywanego podświadomie we wczesnym dzieciństwie i który to język przeciwstawił pisanej łacinie nabywanej sztucznie w szkole jako drugi język. Był to doniosły krok na drodze do stworzenia bardziej nowożytnej metody filologicznej, od tego momentu starającej się w rosnącym stopniu zawierać w programach filologii uniwersyteckiej obowiązkowe odniesienia do kolejno opisywanych języków narodowych ówczesnej Europy i literatur w nich tworzonych. Pozwoliło to na wprowadzenie do metody filologicznej zasady dokonywania tłumaczeń klasycznej literatury greckiej i łacińskiej na języki narodowe, a także – co podkreślić trzeba szczególnie mocno – na stopniowe poznawanie tychże od strony ich struktury i rozwoju historycznego. Nastąpił w tym okresie coraz wyraźniej widoczny proces autonomizacji komponentu literaturoznawczego i językoznawczego w obrębie klasycznej metody filologicznej. Oczywiście perspektywy porównawczej i diachronicznej, zarówno w obrębie analizy literackiej jak i językowej tekstów literackich, zdecydowanie brakowało metodzie stworzonej przez Traka. Tak więc pod koniec ery średniowiecznej i na początku ery nowożytnej metoda filologiczna, wywodząca się od klasycznej formuły Traka, mogła mieć następujący kształt:

- 1) przyswojenie znajomości klasycznej greki i łaciny,
- 2) na tej podstawie przyswojenie prawideł gramatycznych danego języka narodowego, wokalna ekspozycja tekstu:
- 3) dokładne głośne odczytanie oryginalnego tekstu starogreckiego bądź łacińskiego czy też napisanego w języku narodowym z oddaniem właściwej prozodii i na tej podstawie rozwinięcie i utrzymanie sztuki pięknego wysławiania się zarówno w danym języku klasycznym jak i w języku narodowym, z jednoczesnym rozwinięciem studiów nad prawidłami poprawnej wymowy w danym języku narodowym (komponent fonologiczno-fonetyczno-retoryczny), egzegeza oryginalnego tekstu:
- 4) analiza literacka tekstu obejmująca następujące elementy metody:
- 5) wyjaśnienie określeń literackich użytych w tekście danego dzieła,
- 6) przeprowadzenie analizy odnośnie użytej w tekście frazeologii oraz treści dzieła,
- 7) analiza językowa tekstu (opisowo-normatywna) obejmująca następujące elementy metody:

- 8) przeprowadzenie analizy w zakresie etymologii leksykalnych składników tekstu również z zastosowaniem perspektywy diachroniczno-porównawczej,
- 9) przeprowadzenie analizy gramatycznej poprzez opracowanie regularności form leksykalnych i składniowych oraz poprzez odniesienie do diachronii,
- 10) opracowanie zasad poprawności językowej w zakresie języka pisanego,
- 11) opracowanie słowników monolingwalnych i dwulingwalnych,
- 12) dokonanie odpowiedniego tłumaczenia oryginalnego tekstu,
- 13) ostateczne zrozumienie dzieła literackiego jako ostateczny cel metody filologicznej.

Tę fazę rozwoju klasycznej metody filologicznej przedstawia następujący schemat:

Rys. nr 3

gdzie:

IJK – inne języki klasyczne

IJN – inne języki narodowe

Widzimy więc, że wykształcony w erze wczesnonowożytnej filolog posiadał cały szereg umiejętności zarówno teoretycznych (jak np. znajomość gramatyki i stylistyki danego języka klasycznego jak i narodowego (aspekt opisowo-normatywny), rozbudowaną wiedzę literacką oraz pewne kwantum wiedzy językoznawczej o charakterze porównawczym i diachronicznym) jak i kilka ważnych umiejętności praktycznych (jak np. umiejętność dokonywania tłumaczeń klasycznych tekstów na dany język narodowy, korzystania ze słowników i ich przygotowywania, redagowania tekstów w klasycznej grece czy łacinie, przemawiania w tym języku, itp.). Na ziemiach polskich program akademicki o takim właśnie teoretyczno-praktycznym charakterze, obejmujący powyższe składniki w ramach (mówiąc językiem współczesnym) szeroko pojętego 'modułu' filozoficzno-gramatyczno-retorycznego, proponowała m. in. w swojej działalności dydaktycznej powołana pod koniec szesnastego stulecia (1594) Akademia Zamojska. Akademia ta, powołana jako *schola civilis*, wypracowała bardzo wyraźny profil absolwenta o ukierunkowaniu filologicznym jako przede wszystkim światłego obywatela (uczestnika) polskiej wspólnoty językowo-kulturowo-państwowej w oparciu o powyższy profil metody

filologicznej. Mniej więcej od końca szesnastego stulecia i początków siedemnastego stulecia profil ten utrwalił się i upowszechnił w praktyce pedagogicznej studiów filologicznych w obrębie studiów uniwersyteckich w erze nowożytnej.

Tymczasem pod koniec osiemnastego stulecia nastąpiło dalsze wzmocnienie aspektu porównawczo-diachronicznego i typologicznego w zakresie studiów językoznawczych, związane z odkryciem przez Sir Williama Jonesa (1786) i potwierdzonego przez późniejsze badania niepodważalnego faktu genetycznych związków Sanskrytu z klasyczną greką, łaciną i językami germańskimi (np. z gockim). W konsekwencji nastąpiło dalsze wzmocnienie zainteresowania na gruncie metody filologicznej językami narodowymi i literaturami w nich stworzonymi. Ponadto żywiołowy rozwój językoznawstwa historyczno-porównawczego, jaki nastąpił od końca osiemnastego i początku dziewiętnastego wieku w Europie, zwłaszcza w uniwersytetach niemieckich, doprowadził do odpowiedniego wzmocnienia komponentu ogólnojęzykoznawczego i opisowo-diachroniczno-porównawczego analizy gramatycznej w wykształceniu filologicznym. Podkreślić należy, że pod koniec pierwszego dziesięciolecia XIX wieku wynik tego kierunku rozwoju metody filologicznej był imponujący, bowiem w tym czasie znano już około 500 języków. Taką właśnie liczbę określa słynny słownik Adelunga, który powstał w Berlinie w latach 1806-1817.

3. Powstanie i ukształtowanie się nowoczesnej metody filologicznej: neofilologia

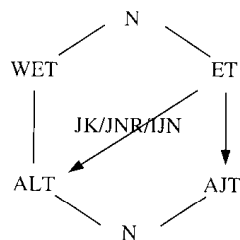
W wyniku zasygnalizowanych powyżej jakościowo istotnych zmian w dziewiętnastowiecznym uprawianiu filologii nastąpiło ostateczne rozszczępienie metody filologicznej na dwie odrębne 'ścieżki', tj. 'ścieżkę' klasyczną i 'ścieżkę' narodową. Odtąd można było studiować oddzielnie 'filologię klasyczną', której podstawą były teksty napisane w językach klasycznych, oraz daną 'filologię narodową', zwłaszcza w odniesieniu do głównych języków narodowych XIX-wiecznej Europy jak francuski, niemiecki, angielski, hiszpański czy rosyjski i literatur w nich stworzonych. Podział ten przetrwał do dziś w programach uniwersyteckich studiów filologicznych, przy czym różnica pomiędzy obydwoma 'ścieżkami' polega głównie na stosunku do języków klasycznych. Otóż ścieżka filologii klasycznej z natury rzeczy skupia się na językach klasycznych (tj. przede wszystkim grece i łacinie) jako głównych językach tekstów literackich, jest więc bardziej językowo 'spetryfikowana', podczas gdy ścieżka filologii narodowych, chociaż zawierająca w sobie zrab metody Traka, z konieczności odzwierciedla stopniowo dokonujący się postęp zarówno w zakresie badań nad literaturami narodowymi jak i badań nad poszczególnymi językami wspólnot narodowych. Ponadto w ścieżce filologii narodowych stopniowo dokonuje się dalsza wyraźna autonomizacja analizy literaturoznawczej i językoznawczej tak, iż obydwa osiągają ostatecznie status niezależnych dyscyplin naukowych, tj. literaturoznawstwa i językoznawstwa. W ten sposób rozszczępiony zostaje też tradycyjny cel klasycznej metody filologicznej na wątek literaturoznawczy i językoznawczy. Z literackiej bowiem strony celem pozostaje ostateczne zrozumienie dzieła literackiego w szerokim kontekście porównawczym, natomiast ze strony językoznawczej celem jest zbudowanie w miarę pełnej gramatyki danego języka narodowego, z szerokimi odniesieniami do jego historii i na tle innych języków czy nawet grup językowych. Aspekty

stosowane (tj. nauczanie języków i tłumaczenie tekstów), niezmiennie obecne, zachowują nadal charakter koniecznych działań uzupełniających w obrębie metody filologicznej. Możemy więc powiedzieć, że pod koniec wieku dziewiętnastego i na początku dwudziestego obok klasycznej metody filologicznej powstaje **nowoczesna metoda filologiczna**, która determinuje dalszy rozwój filologii narodowych. Metoda ta ma następujący kształt:

- 1) przyswojenie prawideł gramatycznych danego języka narodowego wokalna ekspozycja tekstu:
- 2) dokładne głośne odczytanie oryginalnego tekstu w danym języku narodowym z oddaniem właściwej prozodii i na tej podstawie rozwinięcie i utrzymanie sztuki pięknego wysławiania się, z jednoczesnym utrzymaniem ważności studiów nad regułami poprawnej wymowy w danym języku narodowym (komponent fonologiczno-fonetyczno-retoryczny)
- egzegeza tekstu:
- 3) *analiza literacka tekstu obejmująca następujące elementy metody:*
- 4) wyjaśnienie określeń literackich użytych w tekście danego dzieła,
- 5) przeprowadzenie analizy odnośnie użytej w tekście frazeologii oraz treści dzieła,
- 6) umieszczenie dzieła literackiego w kontekście historycznym rodzimej wspólnoty narodowej i ewentualnie historyczno-porównawczym,
- 7) *analiza językoznawcza tekstu (opisowo-normatywna) obejmująca następujące elementy metody:*
- 8) przeprowadzenie analizy w zakresie etymologii leksykalnych składników tekstu (również z zastosowaniem perspektywy diachroniczno-porównawczej),
- 9) przeprowadzenie całościowej analizy gramatycznej poprzez opracowanie regularności fonologicznych, regularności w obrębie form leksykalnych i składniowych oraz poprzez odniesienie do diachronii i perspektywy porównawczej,
- 10) opracowanie zasad poprawności językowej w zakresie języka mówionego i pisanego,
- 11) opracowanie słowników monolingwalnych i dwulingwalnych,
- 12) dokonanie odpowiedniego tłumaczenia oryginalnego tekstu (zwłaszcza napisanego w jednym z głównych języków europejskich) na dany język narodowy, oraz
- 13) w ramach autonomicznej perspektywy literaturoznawczej ostateczne zrozumienie dzieła literackiego,
- 14) w ramach autonomicznej perspektywy językoznawczej zbudowanie w miarę pełnej gramatyki danego języka narodowego.

Powyższa metoda, którą nazwać możemy również 'neofilologią', podległa w uniwersytetach polskich – zwłaszcza w drugiej połowie XX wieku – dalszemu rozbiuciu na **neofilologię rodzimą** (tj. filologię polską) i **neofilologie obce (nierodzime)** (jak np. filologia angielska, germańska, romańska, rosyjska, etc.). Obydwa typy neofilologii łączy ta

sama nowoczesna metoda filologiczna, natomiast różni je w sposób zasadniczy stosunek do języka rodzimego oraz innych języków, tj. języków klasycznych i współczesnych innych języków narodowych. Tak więc w obrębie neofilologii rodzimej inne języki (klasyczne i narodowe) stanowią raczej szerokie tło porównawcze dla autonomicznej perspektywy literaturoznawczej i językoznawczej. Ilustruje to poniższy schemat:

Rys. nr 4

gdzie:

JK – języki klasyczne

JNR – język narodowy rodzimy

IJN – inne języki narodowe

Natomiast w obrębie neofilologii obcych przede wszystkim aktywne praktyczne opanowanie danego innego (obcego) języka narodowego, pełne poznanie gramatyki tego języka oraz literatury w nim stworzonej na szerokim tle porównawczym i kulturowym stanowią ostateczny cel powyżej zarysowanej metody filologicznej. Z tego też względu szczególnej ważności nabiera w obrębie neofilologii obcych problem przyswojenia sobie danego (tj. nierodzimego) języka narodowego w sposób możliwie najpełniejszy. Fakt ten znajduje swoje odzwierciedlenie w poszerzonym programie nowoczesnej metody filologicznej właśnie w odniesieniu do neofilologii obcych. Wygląda on następująco:

- 1) przyswojenie podstawowych zasad gramatycznych danego języka narodowego nierodzimego jako podstawa do 'uruchomienia' nowoczesnej metody filologicznej,

wokalna ekspozycja tekstu:

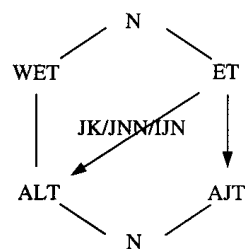
- 2) dokładne głośnie odczytanie oryginalnego tekstu w danym języku narodowym nierodzimym z oddaniem właściwej prozodii i na tej podstawie rozwinięcie i utrzymanie sztuki pięknego wysławiania się, z jednoczesnym utrzymaniem ważności studiów nad regułami poprawnej wymowy w danym języku narodowym nierodzimym (komponent fonologiczno-fonetyczno-retoryczny)

egzegeza tekstu:

- 3) *analiza literacka tekstu obejmująca następujące elementy metody:*

- 4) wyjaśnienie określeń literackich użytych w tekście danego dzieła,
- 5) przeprowadzenie analizy odnośnie użytej w tekście frazeologii oraz treści dzieła,
- 6) umieszczenie dzieła literackiego w kontekście historycznym danej wspólnoty narodowej i ewentualnie historyczno-porównawczym,
- 7) *analiza językoznawcza tekstu obejmująca następujące elementy metody:*
- 8) przeprowadzenie analizy w zakresie etymologii leksykalnych składników tekstu (również z zastosowaniem perspektywy diachroniczno-porównawczej),
- 9) przeprowadzenie całościowej analizy gramatycznej poprzez opracowanie regularności fonologicznych, regularności w obrębie form leksykalnych i składniowych oraz poprzez odniesienie do diachronii i perspektywy porównawczej,
- 10) opracowanie zasad poprawności językowej w zakresie języka mówionego i pisanego,
- 11) opracowanie słowników monolingwalnych i dwulingwalnych,
- 12) opracowanie zasad skutecznego opanowania praktycznej znajomości danego języka narodowego (obcego) (aspekt dydaktyczny komponentu technologiczno-stosowanego),
- 13) dokonanie odpowiedniego tłumaczenia oryginalnego tekstu (zwłaszcza napisanego w jednym z głównych języków europejskich) na język narodowy rodzimy,
- 14) w ramach autonomicznej perspektywy literaturoznawczej ostateczne zrozumienie przez poszczególnych uczestników kształcenia uniwersyteckiego dzieła literackiego w szerokim kontekście porównawczym i kulturowym (podporządkowane celowi ostatecznemu sformułowanemu w pkt. 16),
- 15) w ramach autonomicznej perspektywy językoznawczej zbudowanie przez poszczególnych uczestników kształcenia uniwersyteckiego w miarę pełnej gramatyki danego języka narodowego nierodzimego, podporządkowane celowi ostatecznemu, oraz
- 16) jako cel ostateczny nowoczesnej metody filologicznej w miarę pełne przyswojenie sobie znajomości danego języka narodowego nierodzimego na wszystkich poziomach organizacji tegoż języka, w możliwie wszystkich rejestrach języka pisanego i mówionego, z uwzględnieniem literackiej perspektywy historyczno-kulturowo-porównawczej i językoznawczej perspektywy historyczno-porównawczo-opisowej, oraz nabycie umiejętności dokonywania tłumaczeń tekstów pisanych i mówionych.

Faza ta stanowi ostatnie ogniwo w ewolucyjnym procesie rozwoju metody filologicznej. Przedstawić ją można za pomocą następującego schematu:

Rys. nr 5

gdzie:

JNN – język narodowy nierodzimym

Cel wymieniony w pkt. 16 ma charakter wyraźnie praktyczno-poznawczy (stosowany), jest też w pełni zaautonomizowany. Stąd stanowi on, obok równie autonomicznych komponentów literaturoznawczego i językoznawczego, istotny element nowoczesnej metody filologicznej realizowanej obecnie przez polskie neofilologie obce.

Podsumowując zatem próbę odpowiedzi na pierwsze z pytań sformułowanych we wstępie do niniejszego szkicu stwierdzić należy, że taki jest obecny stan neofilologii obcych w Polsce. Uwzględnia on z pewnością całą ewolucyjną ciągłość rozwojową metody filologicznej, poczynając od klasycznego zrębu wypracowanego przez Dionizjusza Traka poprzez późniejsze etapy konstruowania klasycznej metody filologicznej aż do dzisiejszego jej kształtu i z oczywistym uwzględnieniem współzależności elementów praktyczno-teoretycznych metody, które zawsze były w niej obecne. Ponadto stwierdzić musimy, że stan dzisiejszy metody filologicznej, jak to już zostało podkreślone wcześniej, polega głównie na współdziałaniu w kształceniu dzisiejszych absolwentów neofilologii akademickich trzech w pełni zaautonomizowanych komponentów, tj. komponentu literaturoznawczego (poszerzonego o elementy analizy kulturowej), językoznawczego i technologiczno-stosowanego (obejmującego nauczanie języków oraz tłumaczenie tekstów), wywodzących się w swej obecnej rozbudowanej postaci bezpośrednio od klasycznego schematu Traka.

4. Ewentualne kierunki zmian w obrębie polskiej neofilologii obcej

Próbując z kolei odpowiedzieć na drugie z pytań sformułowanych we wstępie zauważyć należy, że polskie neofilologie obce stanowią część globalnego uniwersyteckiego systemu edukacyjnego i jako takie podlegają tym samym powszechnie zaznaczającym się tendencjom rozwojowym. Jedną z nich jest rosnący udział w kształceniu uniwersyteckim wiedzy o charakterze ekspercko-stosowanym. Wiedza ta, w odróżnieniu od tradycyjnego modelu kształcenia uniwersyteckiego kładącego dotychczas zdecydowanie większy

nacisk na teoretyczny charakter nabytej wiedzy niejako niezależnie od (bądź obok) możliwości jej zastosowania – i to głównie w działaniach o charakterze pedagogicznym – odzwierciedlać zaczyna tym razem priorytet, bądź co najmniej równowagę, strony stosowanej (tj. praktyki), niekoniecznie o charakterze wyłącznie dydaktycznym. W tym kontekście zauważyć należy, że ostatnie pięćdziesięciolecie istnienia nowoczesnej metody filologicznej w Polsce charakteryzowało się w odniesieniu do neofilologii obcych realizowaniem zdecydowanie jednostronnie rozumianego elementu praktycznego, tj. nachyleniem procesu dydaktycznego wyłącznie pod kątem przygotowania absolwentów do zawodu nauczyciela języków obcych. Wynikało to z potrzeb polskiego systemu oświatowego tego okresu, który mimo nakładanych na niego ograniczeń, starał się skutecznie przeciwdziałać – w określonym zakresie – sztucznie utrzymywanej izolacji społeczeństwa polskiego od innych wspólnot narodowych kierując do szkół polskich rzesze nad wyraz dobrze przygotowanych w głównych ośrodkach akademickich kraju nauczycieli języków obcych. O sukcesie tego bezprecedensowego wysiłku – przede wszystkim szkolnictwa wyższego – zdecydował ewolucyjnie wypracowany bogaty i wszechstronny kształt nowoczesnej metody filologicznej w wydaniu polskim. Absolwenci-neofilologowie specjaliści w zakresie języków obcych, wychowankowie tego systemu, podejmowali trud (często niezrozumiany i pomniejszany) stopniowego przygotowywania społeczeństwa polskiego (głównie młodzieży polskiej, ale przecież nie tylko) do mającego nieuchronnie nastąpić momentu włączenia się tego społeczeństwa do innych wspólnot narodowych na poziomie kultury, ekonomii i technologii. Moment ten właśnie nadszedł! Przynosi on z sobą nie tylko konieczność dalszego zawodowego przygotowywania nauczycieli nowożytnych języków obcych lecz także zrozumiałą i naturalną konieczność poszerzenia elementu praktyki w obrębie nowoczesnej metody filologicznej. Tak więc dzisiaj, niejako na naszych oczach, ta dotychczas jednostronnie realizowana (i w kontekście ówczesnych warunków w pełni zrozumiała) praktyka nowoczesnej metody filologicznej tylko w wymiarze kształcenia nauczycieli języków obcych staje się pomalą historią. Bowiem w jej miejsce wchodzi coraz szerzej praktyka rozbita na wiele wariantów, spośród których wariant przygotowania absolwentów do zawodu nauczyciela języków obcych staje się tylko jedną z wielu możliwości. Oczywiście wariant ten nie zaniknie w obrębie neofilologii obcych, bowiem zawsze istnieje społeczna potrzeba przygotowywania przez ośrodki akademickie ekspertów-pedagogów w zakresie języków obcych, niemniej nieuniknione jest zjawisko stopniowego zmniejszania się zasięgu tej praktyki na rzecz innych, bardziej stosowanych, wariantów kształcenia uniwersyteckiego w obrębie nowoczesnej metody filologicznej.

Zatem dokonujące się nieuchronnie zmiany wynikają z procesu stopniowego dostosowywania się akademickich programów dydaktycznych do rosnącej praktyki stawiania jednostce ludzkiej różnorodnych zadań w rosnącym 'kontekście społecznym' (w ramach społeczeństwa polskiego jak i szerzej w kontekście globalnym poprzez udział w specjalistycznych zespołach eksperckich, zespołach badawczych, etc.) i w ciągu całego okresu aktywności zawodowej jednostki. Wyzwanie rzucone programom kształcenia uniwersyteckiego przez ów rosnący kontekst społeczny edukacji (w tym również edukacji neofilologicznej) każe je zatem nasycać w zwiększonym stopniu różnymi aspektami stosowanymi, pozwalającymi na szybsze niż dotychczas dokonywanie przez jednostkę zmiany profilu wykonywanej pracy i większą gotowość podjęcia działań zgodnych z

bieżącymi potrzebami, których istnienie trudno przewidzieć czy zaplanować w dłuższej perspektywie czasowej w związku z tak radykalnie poszerzonym kontekstem społecznym istnienia neofilologii obcych.

Ta wylaniająca się nowa filozofia społecznego kontekstu wiedzy uniwersyteckiej pozwala przypuszczać, że główny kierunek zmian w obrębie technologii wykształcenia uniwersyteckiego, w tym również w obrębie polskich neofilologii obcych, polegać będzie na rosnącej indywidualizacji procesu dydaktycznego (tj. ograniczaniu danego profilu wykształcenia wręcz do wyraźnie sygnalizowanych indywidualnych zapotrzebowań poszczególnych 'biorców' wiedzy uniwersyteckiej) i tworzeniu profilowanych bieżącymi potrzebami rynku 'krótkich serii' specjalizacyjnych w ramach nowoczesnej metody filologicznej, by móc sprostać rosnącemu zapotrzebowaniu społecznemu na wytwarzanie wiedzy o charakterze ekspercko-stosowanym, mogącej pozwolić jednostce wykonać określone przez bieżące potrzeby zadania raczej niż prowadzić niezmiennie ten sam typ działań (np. tylko nauczanie języków obcych), wynikający z centralnie ustanowionego i kontrolowanego i przez to dość sztywnego programu dydaktycznego. W istocie proces ten trwa już od pewnego czasu w łonie polskich neofilologii obcych i polega na okresowym tworzeniu się mniejszych lub większych zespołów 'ekspertów' w ośrodkach akademickich w celu wykonania społecznie oczekiwanych i uzasadnionych zadań (np. napisania podręczników akademickich czy serii podręczników do nauki języków obcych dla różnych grup wiekowych, napisania słowników bądź konkordancji, dokonania tłumaczeń różnych tekstów obcojęzycznych celem udostępnienia ich polskimi czytelnikom, czy w bardziej nowoczesnej formie stworzenia programów do nauki języków obcych na nowoczesnych nośnikach multimedialnych).

W odniesieniu do kształtu zarysowanej powyżej nowoczesnej metody filologicznej w wariacie filologii obcych nie będzie to oznaczało jednak zredukowania powyższego zakresu treściowego tej metody, lecz jego bardziej prawdopodobny podział (i już dokonujący się) na dwie formy kształcenia, jedną **minimalną**, zawierającą dalej nieredukowalne kwantum wiedzy filologicznej zorganizowane wokół trzech autonomicznych komponentów tej metody, tj. komponentu literaturoznawczo-kulturowego (elementarna analiza literacka-kulturowa w ramach szeroko rozumianej egzegezy tekstu), komponentu językoznawczego (podstawowa analiza gramatyczna języka w ramach szeroko rozumianej egzegezy tekstu) i komponentu technologiczno-stosowanego (nabycie umiejętności nauczania języka obcego i/lub tłumaczenia tekstów), gwarantującą osiągnięcie wiedzy 'eksperskiej' o charakterze podstawowym, oraz drugą **pełną** formę kształcenia, zawierającą pełne kwantum wiedzy filologicznej zorganizowanej również wokół wyżej wymienionych komponentów nowoczesnej metody filologicznej, pozwalającej na osiągnięcie wiedzy eksperckiej o wyższym stopniu złożoności i w konsekwencji włączenie absolwentów tej formy kształcenia bezpośrednio do udziału w tradycyjnych uniwersyteckich badaniach podstawowych w obrębie nowoczesnej metody filologicznej. Obydwie formy kształcenia zawierać będą z pewnością niezbywalne elementy teorii i praktyki oraz odpowiedni udział ogólnego komponentu egzegezy tekstu jak i wokalnej ekspozycji tekstu zarówno w pracy nad tekstami jak i przyswajaniu języków obcych, które to elementy stanowią fundament metody filologicznej, zarówno tej klasycznej jak i tej w wydaniu nowoczesnym.

Narastać też będzie proces dalszej autonomizacji wyżej wymienionych trzech komponentów nowoczesnej metody filologicznej w połączeniu z nieuchronnym procesem ich dalszego włączania się w konieczny i stale poszerzający się kontekst interdyscyplinarny. I tak w pełni autonomiczne literaturoznawstwo z pewnością nie uniknie szerokiego kontekstu antropologiczno-semiotyczno-językoznawczego, kulturoznawczego i psychologicznego w pracy nad tekstami literackimi, tj. w ramach autonomicznie pojętej literackiej analizy tekstu. Językoznawstwo zaś dalej będzie intensywnie włączało do swoich programów badawczych antropologię, archeologię, etnologię, psychologię, neurologię, socjologię, pragmatykę, elementy ekologii, także elementy kulturoznawstwa, matematykę ze statystyką oraz teorię informacji i badania nad sztuczną inteligencją w ramach autonomicznie pojętej językowej analizy tekstu. W obrębie każdej z tych dziedzin istnieć będą odrębne cele, wszak jako komponenty nowoczesnej metody filologicznej w obrębie neofilologii obcych będą one, wespół z odpowiednio rozbudowanym komponentem technologiczno-stosowanym (tj. dydaktyczno-tłumaczeniowym), decydować o ostatecznym celu tej metody, tj. o w miarę pełnym przyswojeniu sobie przez biorców tej metody znajomości danego języka narodowego w najszerszym z możliwych kontekstów dla wykonania różnych zmieniających się zadań eksperckich o różnym stopniu złożoności.

Bibliografia

- Adelung, J.C. 1806-1817. *Mithridates oder Allgemeine Sprachkunde, mit dem Vater unser als Sprachprobe in beinahe fünf hundert Sprachen und Mundarten*. Berlin.
- Bloch, M. (red.). 1975. *Political language and oratory in traditional society*. New York: Academic Press.
- Boring, T.A. 1979. *Literacy in ancient Sparta*. Leiden, The Netherlands: Brill.
- Eraut, M. 1994. *Developing professional knowledge and competence*. London: The Falmer Press.
- Finnegan, R. 1988. *Literacy and orality*. Oxford: Basil Blackwell.
- Frost, S.E. 1966. *Historical and philosophical foundations of Western education*. Columbus, Ohio: Charles E. Merrill.
- Goody, J. 1986. *The interface between the written and the oral*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Itkonen, E. 1991. *Universal history of linguistics*. Amsterdam: John Benjamins.
- Ivić, M. 1975. *Kierunki w lingwistyce*. Wrocław: Ossolineum.
- Marrou, H.L. 1956. *A history of education in antiquity*. London: Sheed and Ward.
1995. *Nowa encyklopedia powszechna PWN*. Warszawa: PWN.
- Ong, W.J. 1982. *Orality and literacy: the technologising of the word*. London: Methuen.
- Pfeiffer, R. 1968. *History of classical scholarship: from the beginning of the end of the Hellenistic age*. Oxford: Oxford University Press.
- Polański, K. (red.). 1993. *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Wrocław: Ossolineum.
- Puppel, S. (red.). 1995. *I ogólnopolskie forum neofilologów. Poznań 1994*. Poznań: UAM.
- Robins, R.H. 1967. *A short history of linguistics*. Bloomington: Indiana University Press.
- Thomas, R. 1989. *Oral tradition and written record in Classical Athens*. Cambridge: Cambridge University Press.